

Гаркавенко Н. В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена дослідженню особливостей агресивної поведінки дітей підліткового віку з різним типом сімейного виховання. Обґрунтовується ведення спеціальної роботи щодо профілактики агресивної поведінки підлітків.

Ключові слова: агресивна поведінка, підлітковий вік, форми агресії підлітків, тип сімейного виховання.

Стаття посвящена исследованию особенностей агрессивного поведения детей подросткового возраста с разным типом семейного воспитания. Обосновывается ведение специальной работы по профилактике агрессивного поведения подростков.

Ключевые слова: агрессивное поведение, подростковый возраст, формы агрессии подростков, тип семейного воспитания.

The article is devoted research of features of aggressive conduct of children of teens with the different type of domestic education. The conduct of the special work is grounded on the prophylaxis of aggressive conduct of teenagers.

Keywords: aggressive conduct, teens, forms of aggression of teenagers, domestic education.

Постановка проблеми. Перетворення в українському суспільстві породили низку соціально-економічних і соціально-психологічних трансформацій, що актуалізують деструктивні спонування і підвищують агресивність суспільного та індивідуального буття людини. І, як наслідок, – зростання підліткової агресії, що намітилося в останнє десятиліття.

В останні роки кількість агресивних дій, учинених неповнолітніми, значно зросла в багатьох країнах світу. Так, Т. Боулбі пише, що більша частина усіх засуджених судами у США за скоєння злочинів ще не досягли 21 року, а серед підлітків, молодших за 14 років, правопорушники становлять приблизно одну шосту. В Росії, починаючи з кінця 80-х років, фіксується значний приріст злочинності взагалі і підліткової зокрема. Серед усіх видів скоєних злочинів “особливо

тяжкі” і “тяжкі” притаманні саме цій групі злочинців у порівнянні з усіма іншими. В Україні також спостерігається стійка тенденція до погіршення криміногенної ситуації в підлітковому середовищі. Так, відсоток неповнолітніх правопорушників відносно до загального їх числа станом на 2005 рік становив 22, 4%. Притому на фоні зменшення рівня дрібних злочинів, скоєних неповнолітніми, зростає рівень “важких”, істотним моментом яких є жорстокі прояви агресії.

Причиною такого зростання злочинності неповнолітніх загалом і пов’язаних з агресією зокрема є досить складний, поліфакторний феномен. Але слід звернути увагу на те, що значна кількість підлітків, котрі вчинили різного роду жорстокі агресивні дії, характеризуються оточуючими як цілком звичайні і нормальні діти. Наприклад, масові вбивства у США (в Арканзасі у 1998 році, у Флориді в 1999 р. та ін.), шокували оточуючих не лише своєю жорстокістю, але і тим, що усі вони здійснені підлітками, котрі вважались цілком нормальними.

Тому проблема агресії є однією з найбільш гострих та актуальних і на фундаментально– теоретичному і на прикладному рівнях досліджень психологів різних шкіл та напрямків (Р. Арді, А. Бандура, Р. А. Берон, Д. Зільман, З. Фрейд та ін.). Розробці практичної сторони агресії у підлітковому періоді присвячені праці низки зарубіжних і вітчизняних науковців (К. Додж, М. Каплан, А. Патерсон, Р. Хусман та ін.).

Дослідження психологів [3, с. 4; 5, с. 8] показують, що значний відсоток сучасних підлітків виявляють агресивність у стосунках з навколишніми людьми.

Проблема вивчення детермінації підліткової агресії має давню традицію в психологічній науці. Проте відчувається дефіцит досліджень впливу сім’ї на розвиток агресії підлітка, що враховують особливості сучасних умов його життя. Сім’я може бути головним джерелом прикладів агресивної поведінки для підлітків. Психологи доводять, що діти вчаться агресивної поведінки як за допомогою прямих підкріплень, так і шляхом спостереження агресивних дій батьків. Намагаючись усунути непорозуміння між своїми дітьми, батьки можуть ненавмисно заохочувати ту саму поведінку, якої хочуть позбавити дітей. Також встановлено, що жорстоке ставлення до дитини в сім’ї не тільки підвищує агресивність її поведінки з однолітками, але й сприяє розвитку схильності до насильства і в більш старшому віці, перетворюючи агресію на життєвий стиль особистості.

У зв’язку з цим інтерес являє дослідження особливостей агресії в підлітковому віці як наслідку деформації дитячо-батьківських стосунків, загального неблагополуччя сім’ї, типів сімейного виховання [2, с. 3, 6, с. 8].

У сучасній психології багато досліджень [2, 6, 9, 10]) присвячено проблемі надання ефективної психологічної допомоги сім'ї, що має труднощі у вихованні дітей. Разом з тим роботи, що порушують питання оптимізації взаємин батьків з агресивними підлітками, поодинокі [1, с. 8]. Сьогодні в українському суспільстві виділилася суперечність між цінностями збільшення престижу сім'ї, дітоцентризму, зміцнення сімейних взаємин з іншими реаліями життєдіяльності суспільства.

Об'єкт нашого дослідження – агресивна поведінка підлітків.

Предмет – психологічні особливості агресивної поведінки підлітків з різним типом сімейного виховання.

Мета дослідження – виявити психологічні особливості агресивної поведінки підлітків з різним типом сімейного виховання.

В основу нашого дослідження було покладено припущення про те, що особливості агресивної поведінки дітей підліткового віку обумовлені типом їх сімейного виховання.

Для досягнення поставленої мети і перевірки висунутої гіпотези визначені такі **завдання**:

1. Вивчити агресивні реакції, що домінують у підлітків різної статі.
2. Визначити типи сімейного виховання підлітків різної статі.
3. Виявити специфіку сприймання підлітками різної статі особливостей виховання батьків.
4. Вивчити особливості агресивної поведінки підлітків – хлопців і дівчат з різним типом сімейного виховання.

Аналіз останніх публікацій. Історія вивчення проблеми агресії пов'язана з розвитком основних психологічних шкіл. Існує декілька підходів, що пояснюють природу агресивності: теорія пристрастей (психоенергетична модель), фрустраційна теорія (гомеостатична модель), теорія соціального наuczіння (біхевіоральна модель).

Перед лицем майбутньої небезпеки провідні психологи, юристи, психіатри та соціологи почали активно працювати над розробкою шляхів контролю над агресією. З'явилося багато публікацій, присвячених детермінантам агресивних дій. Різні міжгалузеві теорії почали тлумачити генезис проявів деструкції.

Серед психологічних теорій ми досить часто знаходимо різко відмінні між собою погляди щодо причин виникнення агресії, її природи та факторів, що впливають на її прояви. При всій різноманітності висунутих суперечливих теоретичних обґрунтувань більшість з них падає під одну з чотирьох таких категорій: агресія стосується перш за все: 1) вроджених спонук та задатків; 2) потреб, що активізують-

ся зовнішніми силами; 3) пізнавальними та емоційними процесами; 4) актуальними соціальними умовами в поєднанні з попереднім навчінням.

Найбільш раннє і одне з широко відомих теоретичних положень, що стосується агресії, трактує її як таку, що має інстинктивну природу. Згідно з ним людські істоти генетично чи конституційно спрямовані на подібні дії. Витоки цієї теорії слід шукати у філософських працях минулого. Сучасні наукові дослідження ґрунтуються на працях Ч. Дарвіна та його еволюційній теорії.

При розгляді етимології агресії як психологічного феномена акцент робиться на полімодальності чинників соціального і біологічного порядку, що її детермінують. Як функції агресії виділяють адаптивну, яка має позитивний смисл в її реалізації. Деструктивним чинником соціалізації, що породжує агресію як захисну форму поведінки, є фрустрація як наслідок незадоволенні потреби в батьківській любові, а також висока щільність покарань у системі виховання. Агресивність та її поведінкові прояви мають віково-специфічний характер. Тому неврівноваженість і незбалансованість психічного розвитку, почуття дорослості, прагнення до самоствердження підлітків сприяють яскравішому прояву своєрідного захисту і способу адаптації [3; 8].

Серед чинників, що детермінують виникнення підліткової агресії, сім'ї належить важлива роль. Саме несприятливі тенденції в розвитку внутрішньосімейних взаємин ставлять дитину в ситуацію блокування нормального ходужиттєдіяльності, призводять до фрустрації значущих потреб, утруднюють формування конструктивних взаємовідносин з самим собою і світом [3; 4; 5].

Серед негативних впливів сімейних взаємин, що провокують виникнення і закріплення агресії як прийнятного стандарту поведінки, можна виділити: неправильний тип (стиль) виховання, низьку психологічну компетентність батьків, неблагополуччя подружніх взаємин, наявність адикцій у членів сім'ї, наявність насильства фізичного або психологічного плану, відсутність підтримуючих відносин любові й тепла, ігнорування динаміки інтересів дитини, психологічні проблеми батьків, негативний емоційний досвід взаємодії батьків у дитинстві, низька здібність до співпраці та реалізації спілкування за типом "дорослий – дорослий" [4; 5].

Тип сімейного виховання співвідноситься з поняттями "батьківське ставлення", "стиль виховання", "батьківська позиція", які часто розглядаються як синоніми і відображають виховний вплив батьків на дитину.

За А. Є. Личко та Е. Г. Ейдемільером, виділяються такі порушення у сімейному вихованні: гіпопротекція; гіпопротекція, що домінує; гіпопротекція, що потурає, наявне чи приховане емоційне нехтування; підвищена моральна відповідальність; жорстке виховання та суперечливе виховання [10].

Психологи А. Я. Варга [2], В. В. Іванова [2], І. М. Кириленко, С. Л. Кравчук [5], В. М. Мініяров [6], І. А. Фурманов [8] встановили зв'язок між особливостями агресивної поведінки підлітків та сімейним вихованням. Зокрема, виявлено, що тип агресивного хлопця-підлітка формується в сім'ях і вимогливою гіперпротекцією та гіперпротекцією, що обмежує. Тип агресивної дівчини – у сім'ях з авторитарною гіперпротекцією, гіпопротекцією з жорстким ставленням та підвищеною моральною відповідальністю. Було виявлено зв'язок між деструктивною спрямованістю агресивної поведінки підлітка та сімейним вихованням, асоціальною спрямованістю агресивної поведінки підлітка та сімейним вихованням, а також зв'язок різних агресивних реакцій підлітків з типами сімейного виховання. Проте благополучні взаємини підлітків та їх батьків характеризуються високою емоційною теплотою, прийняттям, підтримкою, довірою, раціональністю контролю, можливістю співпраці, вірою в їх здібності та успіх, врахуванням їх інтересів, потреб забезпеченням захисту й безпеки в спілкуванні.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Емпіричне дослідження особливостей агресивної поведінки підлітків з різним типом сімейного виховання проводилось у чотири етапи. Перший етап був присвячений виявленню агресивних реакцій підлітків за допомогою методики діагностики показників і форм агресії (за А. Бассом-А. Даркі) [7]. На другому етапі вивчались типи сімейного виховання підлітків, використовуючи опитувальник “Аналіз сімейних взаємин” (за Е. Г. Ейдемільером, В. В. Юстицьким) [10]. Третій етап полягав у виявленні особливостей сприймання підлітками стилю виховання батьків за допомогою опитувальника соціалізації для школярів “Моя сім'я” (за описом С. В. Горбатова, Р. Ж. Мухамедрахимова, Є. Є. Новосельцевої, Н. Л. Плешакової, Т. С. Яковлевої) [7]. На четвертому етапі вивчались психологічні особливості агресивної поведінки підлітків з різним типом сімейного виховання.

У дослідженні брали участь 83 підлітки з повних сімей 13-14 років Кіцманської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чернівецької області та 70 батьків підлітків.

У хлопців підліткового віку переважала фізична агресія та негативізм. У дівчат підліткового віку – вербальна агресія. Також більшою є кількість дівчат, що виявили декілька видів агресивних реакцій. Майже однакова кількість дівчат і хлопців виявили непрямую агресію та не продемонстрували переважаючих агресивних реакцій. Однакова кількість дівчат і хлопців виявили почуття провини. Проте перевагу роздратування як агресивної реакції у дівчат і хлопців не виявлено.

За середніми значеннями показників агресивних реакцій підлітків виявлені: високий рівень фізичної агресії у хлопців та високий рівень вербальної агресії як у хлопців, так і в дівчат. Середні значення показників інших агресивних реакцій (непрямої агресії, роздратованості, негативізму, образи, підозріливості, почуття провини) знаходилися в межах середнього рівня. Індекси агресивності та ворожості хлопців і дівчат – у межах норми.

У вихованні хлопців підліткового віку порівняно з вихованням дівчат переважала підвищена моральна відповідальність, а у вихованні дівчат гіперпротекція, що потурає, та емоційне нехтування.

Гіперпротекція, що домінує, виявлена при вихованні майже однакової кількості підлітків різної статі.

Крім цього, були виявлені типи сімейного виховання як суто хлопців, так і дівчат. При вихованні хлопців продемонстровано вимогливу гіперпротекцію. При вихованні дівчат – авторитарну гіперпротекцію, що потурає, та нестійкий тип.

Більшість підлітків вважають виховні процеси в сім'ї суворими, методи виховання батьків жорсткими. Хлопці більше, ніж дівчата, схильні визначати жорстокість у сімейному вихованні. На думку більшості підлітків, батьки переконані в справедливості вчителів. Майже однакова кількість підлітків вважають взаємини в сім'ї дружніми й недружніми. Причому дівчата більше, ніж хлопці, схильні визнавати недружність сімейних взаємин. Більше половини підлітків вказують на відсутність спільних сімейних захоплень. Проте більшість підлітків беруть участь разом з батьками у розв'язанні господарських питань, допомагають одне одному в домашніх справах. Як відзначають підлітки (здебільшого хлопці), батьки виховують у них самостійність та ініціативність. Майже однакова кількість підлітків визнають у їх вихованні перевагу батька чи рівноправну участь обох батьків. Деяка менша частина підлітків визнає домінантність матері у їх вихованні.

Більшість підлітків (в основному хлопці) вважають рівень взаємин у сім'ї менш благополучним, інша частина (здебільшого дівчата) – задовільним.

Прояви фізичної агресії хлопців-підлітків виявилися при таких типах сімейного виховання: вимоглива гіперпротекція та підвищена моральна відповідальність.

Хлопці, що виховуються з вимогливою гіперпротекцією, вважають методи виховання їх батьків жорсткими. Також вони відзначають відсутність спільних із батьками інтересів і те, що батьки не виховують у них самостійність та ініціативність, не завжди розуміють їх психічний стан. У цих сім'ях у вихованні підлітків виявляється домінантність матері.

На думку хлопців, що виховуються за типом підвищеної моральної відповідальності, їх виховання не можна вважати гнучким. Крім цього, батьки завжди схвалюють дії вчителів. Проте підлітки разом із батьками беруть участь у розв'язанні господарських питань. У підлітків є щоденні обов'язки. І, як вважають хлопці, батьки виховують у них ініціативність та самостійність.

Фізична агресія дівчат-підлітків здебільшого характерна для сімей з гіперпротекцією, що домінує. Ці дівчата вважають застосування до них батьками жорстокіших санкцій, ніж для інших підлітків. Батьки то допомагають дівчатам виконувати домашні завдання, то змушують їх виявляти самостійність при розв'язанні завдань. Дівчата відзначають спільність інтересів у сім'ї. Проте у дівчат немає щоденних домашніх обов'язків.

Прояви вербальної агресії хлопців виявились при різних типах сімейного виховання: при гіперпротекції, що потурає, гіперпротекції, що домінує, підвищеній моральній відповідальності та емоційному нехтуванні.

Схильність дівчат-підлітків до вербальної агресії була виявлена при гіперпротекції, що потурає, та гіпопротекції, що потурає.

Дівчата, що виховуються за типом гіперпротекція, що потурає, вважають їх виховання гнучким. Батьки, на думку дівчат, заохочують їх самостійність та ініціативність, мають з ними спільні інтереси, схильні розуміти їх психічний стан і не завжди вважають учителів правими. У цих сім'ях у вихованні підлітків виявляється домінантність батька.

Дівчата з сімей з гіпопротекцією, що потурає, також схильні вважати їх виховання несуворим. На їх думку, батьки заохочують самостійність, ініціативність. Проте взаємини в сім'ї не дружні, і дівчата не часто радяться з батьками з особистих проблем.

Прояви непрямой агресії хлопців-підлітків здебільшого виявились при такому типі сімейного виховання, як підвищена моральна відпо-

відальність. Ці хлопці вважають методи їх виховання жорсткішими, ніж для інших підлітків. Батьки інколи розуміють їх психічний стан, можуть як схвалювати, так і засуджувати дії вчителів. Проте заохочують самостійність та ініціативність хлопців.

Непряма агресія дівчат спостерігалась в основному при такому типі сімейного виховання, як авторитарна гіперпротекція. Дівчата вважають їх виховання суворим. Батьки майже не виховують їх самостійність та ініціативність, хоча інколи розуміють психічний стан. Батьки вважають учителів не завжди правими. Дівчата мають щоденні обов'язки. У сім'ї є спільні справи, проте батьки майже не обговорюють з дівчатами прочитаних книг і переглянутих кінофільмів. У цих сім'ях у вихованні дівчат виявляється рівноправна участь батька й матері.

Негативізм хлопців був характерний для сімей здебільшого з підвищеною моральною відповідальністю. Тільки половина цих хлопців вважає методи виховання батьків гнучкими. Їх батьки інколи розуміють психічний стан хлопців, проте не завжди схвалюють дії вчителів. Хлопці беруть участь у розв'язанні господарських питань.

Прояви негативізму всіх дівчат-підлітків виявилися в сім'ях з емоційним нехтуванням. Вони відзначають відсутність суворості виховання, заохочення їх самостійності та ініціативності. Проте батьки не завжди розуміють психічний стан дівчат, висувають до них то надмірні, то недостатні вимоги – обов'язки.

Почуття провини, як форма агресії дівчат і хлопців підліткового віку, була виявлена у сім'ях з емоційним нехтуванням, що потребує подальшого вивчення.

Менш благополучними вважають взаємини у сім'ї хлопці та дівчата з фізичною агресією, хлопці та дівчата з непрямю агресією, хлопці з негативізмом. На думку дівчат з вербальною агресією та дівчат з негативізмом, взаємини в сім'ях, де вони виховуються, – задовільні.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших досліджень у цьому. Наслідки проведеного дослідження дозволяють визначити такі рекомендації. Психологічна допомога агресивним підліткам має ґрунтуватися на комплексному підході та включати заходи для суб'єктів дитячо-батьківських взаємин.

Ефективність програми психологічної допомоги агресивним підліткам визначається можливістю підвищення психологічної компетентності батьків, розвитком соціальної компетентності підлітків, системою заходів, спрямованих на оптимізацію дитячо-батьківських взаємин.

Система роботи з профілактики агресії має включати формування

ціннісного ставлення до ненасильницьких форм взаємодії, виявлення запиту на психологічну допомогу у виробленні конструктивних форм взаємодії за допомогою психологічної діагностики, а також розробку та реалізацію спільних творчих проектів батьків і дітей, спрямованих на створення безпечного середовища в сім'ї.

Результати нашого дослідження не висчерпують усіх аспектів проблеми. Подальші дослідження спрямовані на виявлення специфіки сімейного виховання підлітків з почуттям провини як домінуючою агресивною реакцією; особливостей сімейного виховання хлопців-підлітків з фізичною агресією; особливостей сімейного виховання підлітків з декількома формами агресивних реакцій.

Також наступним етапом нашого дослідження є розробка програм тренінгів: дитячо-батьківських взаємин і розвитку соціальної компетентності підлітків.

Література:

1. Байярд РТ. Ваш беспокоыйный подросток: Практическое руководство для отчаявшихся родителей. – М: Просвещение, 1991. – 224 с.
2. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс – СПб. : Речь, 2001. – 183 с.
3. Иванова В. В. Причины та форми агресивної поведінки підлітків / Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 5 (24). – С. 14-17.
4. Кириленко И. Н. Влияние семейных отношений на развитие агрессии в подростковом возрасте: автореферат дис. на соискание научн. степени канд. психол. наук. – Ставрополь, 2007. – 26 с.
5. Кравчук СЛ. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. – К., 2002. – 21 с.
6. Минияров В. М. Психология семейного воспитания (диагностико-коррекционный аспект). – М, 2000. – 256 с.
7. Практикум по возрастной психологии. – СПб. : Речь, 2005. – 688 с.
8. Фурманов И. А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. Минск: Просвещение, 1996 – 192 с.
9. Шнейдер Л. Б. Основы семейной психологии. – М., 2005. – 928 с.
10. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебное пособие для врачей и психологов. – СПб., 2003. – 336 с.